

ORTA TÜRKÇE DÖNEMİNİN ESERLERİ VE SÖZLÜKLERİ

Filiz ÖZER

Orta Türkçe'nin söz varlığı konusunda yapılan bu çalışmada, o dönemde yapılmış sözlük çalışmaları ve o dönemin eserleri üzerinde yapılmış sözlük çalışmaları incelenmiştir. Ele alınan aşağıdaki sözlükler dönemin bilinen en önemli eserlerini oluşturmaktadırlar.

DİVÂNÜ LUGAT-İT TÜRK

Orta Türkçe Dönemi eserleri içinde, sözlüçülük yönünden ilk akla gelen eser kuşkusuz Kaşgarlı Mahmud'un yazmış olduğu sözlüktür. İlk Türk sözlüğü sayılan Kaşgarlı Mahmud'un bu eseri yalnızca Türk lehçelerinin bir sözlüğü olmakla kalmaz, aynı zamanda o dönemin dil ve folklor malzemesini de içerir. Eser, Araplara Türkçe öğretmek amacıyla ya-

zılmıştır. *Divan*'ın orjinal nüshası yoktur ama yazıldıktan 200 yıl kadar sonra aslından kopye edilmiştir. Tek bir el yazması vardır ve bu nüsha Ali Emiri tarafından satın alınmış, daha sonra da Kilisli Muallim Rifat tarafından Arap harfleriyle 3 cilt halinde bastırılmıştır.¹ *Divan*'daki sözcükler alfabe usulüyle değil, Arap gramerinin sözcük kalıplarına göre sınıflandırılarak verilmiştir.

Kilisli Rifat'tan sonra Brockelmann da 1928'de *Divanü Lügat-it Türk*'teki Türkçe sözcükleri cetvelleyerek bir cilt halinde bastırılmıştır. Brockelmann, *Divan*'ı alfabe sırasına koymuş ve kimi sözcüklerin nasıl yazılacağını saptamıştır.² Brockelmann'ın bu eserinde dikkati çeken bir

¹ *Kitab-ı Divanü'l-Luğat-it Türk*, İstanbul, I. Cilt. 1333, II. Cilt 1333, IV. Cilt 1335.

² Carl Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*, Budapest/Leipzig 1928.

özellik vardır. Eserde mastar halindeki eylemlerin dizilişi alfabetik bir düzen oluşturmamaktadır. Örneğin *tavmak* eylemi bu şekilde yazılmış, daha sonra da *tavar*, *tavaray* sözcükleri getirilmiştir. Bu yüzden mastar halindeki eylemleri yerinde aramamak gerekir. Fakat Brockelmann'ın bu eseri dizin ile ilgili ilk adımın atılmış olması bakımından önemli bir yere sahiptir.

Divan ile ilgili diğer, bir çalışma da Besim Atalay tarafından yapılmıştır. Besim Atalay bu sözlüğü bugünkü Türkçeye çevirmiştir.³ Atalay'ın eseri tercüme ve dizin kısımlarından oluşmaktadır. Dizin cildi, çevirideki sözcükleri alfabe sırasıyla bulmak açısından bir kolaylık sağlamıştır. Bu ciltte sözcüklerin anlamları kısaca verilmiş ve tanıkları alınmamıştır. Ayrıca diğer ciltlerdeki bazı yanlışlar burada düzeltilmiş, bütün çeviri ciltlerindeki yanlışlar ve bunların doğrularını gösteren bir düzeltme çizelgesi konulmuştur. Türk alfabesine göre sıralanan bu ciltte, Arap alfabesine göre birbirine yakın sesleri gösteren harfler, Türk alfabesinde bir harfle gösterildiğinden, sözcüklerin hangi imla ile yazıldığı belirtilmemiştir. Bu da zaman zaman kitabın aslına başvurma zorunluluğunu gerektirmektedir. Bu konudaki güçlüğü gören Dehri Dilçin *Divan*'daki sözcüklerin Arap harfleriyle yazılmış ve Arap alfabesine göre sıralanmış bir başka dizinini hazırlamıştır.⁴ Burada sözcüklerin çeviride hangi cildin hangi sayfasında ve hangi satırında bulunduğu

da gösterilmiştir.

Divanü Lügat-it Türk'ün 1941'de ilk tıpkıbasımı çıkmıştır. TDK tarafından yayınlanan bu tıpkıbasım iyi bir örnek değildir. Eserin ikinci bir tıpkıbasımı da Kültür Bakanlığı tarafından 1990 yılında yayınlanmıştır.⁵ Ayrıca Atalay çevirisi de tıpkıbasım yöntemiyle iki kez daha basılmış ama sadece o günkü sözlük gereksinimini karşılamıştır.

Besim Atalay'ın *Divan* çevirisi çeşitli Türk dillerine de çevrilmiştir. 1960-1963 yılları arasında Muttalibov eseri, Özbekçe'ye çevirmiştir.⁶ 1967'de de Abdurrahmanov ile birlikte eserin dizinini hazırlamıştır.⁷ Burada *Divan*'da geçen sözcükler sırasıyla verilmiş, karşılıkları da Özbekçe olarak açıklanmıştır. Ayrıca *Divan* çevirisinin cilt ve sayfa sayıları da belirtilmiştir. Bundan başka *Divan*'ın bir de Yeni Uygurca çevirisi vardır.⁸

1972 yılına yine TDK tarafından DLT'ün kısa bir dizini hazırlanmıştır.⁹ B. Atalay'ın yayınlanmış olduğu *Divan*'ın Dizin cildinde bazı değişiklikler yapılarak yeniden bastırılan bu sözlükte ayrıca, bazı sözcüklerin hangi Türk lehçelerinden olduğu ve bu lehçelerdeki anlamı da gösteren bir liste bulunmaktadır.

Divanü Lügat-it Türk ile ilgili son bir çalışmayı da R. Dankoff ve J. Kelly

³ Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lügati't Türk*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1990.

⁴ Mahmut Kaşgarî, *Türki Sözlük Devoni (Devonu Lügatit Türk)*, çev. S. Muttalibov, 3 cilt, Taşkent 1960-1963.

⁵ G. Abdurrahmanov, S. Muttalibov, *Devonu Lügatit Türk. Indeks. Lügat*, Taşkent 1967.

⁶ Mahmut Kaşgarî, *Türki Tillar Divani*, Şincañ Halk Neşriyatı, Ürümqi 1981.

⁷ *Divanü Lügat-it Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972.

³ Besim Atalay, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*, I (1939), II (1940), III (1941), IV Dizin (1943) ayrıca bkz. 1986 ve 1992'deki tıpkıbasımlar.

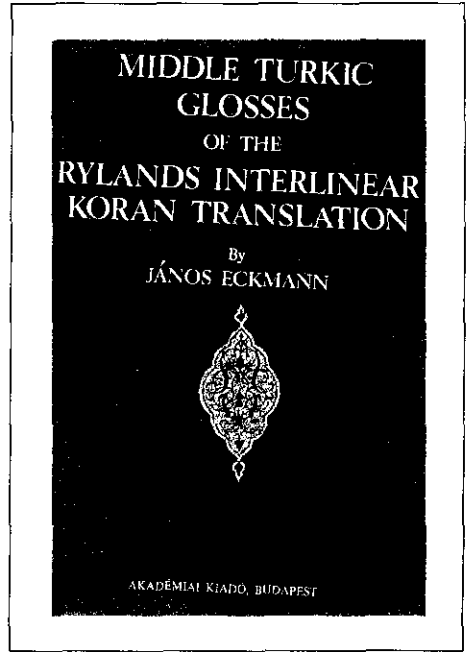
⁴ Dehri Dilçin, *Arap Alfabesine göre Divanü Lügat-it Türk Tercümesi Dizini*, TDK, Ankara 1957.

yapmış, eseri İngilizceye çevirmişlerdir.¹⁰ Bu çeviride eski okuyuş yanlışlıkları düzeltilmiş iyi bir çeviri sunulmuştur. Fakat bu kitapta *i* ünlü-sünün dışında *ı* ünlüsü de *i* ile gös-terilmiştir. Bu durum nedeniyle herhangi bir hataya düşmemek için örnekleri dikkatlice okumak gerekmektedir.

KUTADGU BİLİĞ

Orta Türkçe eserleri denildiğinde aklımıza gelen en önemli yapıtlardan biri de kuşkusuz Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eseridir. 11. yy'da meydana getirilen, o dönem Türk toplumunun yapısı ve Türk dilinin durumu hakkında önemli bir kaynak oluşturan eserin bugün elimizde üç önemli nüshası bulunmaktadır. Her üç nüshanın da tıbbıbasımı TDK tarafından yayınlanmıştır.¹¹

Karahanlı Dönemi'nin önemli bir dil hazinesini ortaya koyan *Kutadgu Bilig* üzerine yapılmış başlıca sözlük çalışması, Reşit Rahmetli Arat'ın yukarıda değindiğimiz üç nüshasının karşılaştırılmalı metin yayını¹² ve çevirisi¹³ üzerine hazırlanmış bir dizinden¹⁴ oluşmaktadır. Reşit Rahmeti Arat hayatta iken dizin çalışmasına başlamış, fakat tamamlamadan ölmüştür. Öldükten 15 yıl sonra ise Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya ve

Nuri Yüce dizinin hazırlanmasını tamamlayıp yayınlamışlardır.

Kutadgu Bilig Dizininde 2861 madde başı ve 2861 sözcük bulunmaktadır. Sözcükler belirli bir dilbilgisi sırasına göre düzenlenmiştir. 6645 beyitlik *Kutadgu Bilig*'in bu geniş söz hazinesinin çeşitli kullanılışları beyit numaraları ile verilmiş, sözcüklerin anlamlandırılmasında da Reşit Rahmeti Arat'ın tercümesine bağlı kalmıştır. Hemen belirtmek gerekir ki Arat'ın tercümesi kimi zaman metinden uzaklaşmıştır. Bu serbest çeviri nedeniyle bazı sözcüklerin anlamlandırılmasında bir takım yanlışlıklar olmuştur. Örneğin *turgur-*, *yiged-* gibi sözcüklerin serbest çevirisinde geçerli olan anlamları verilmiştir. Buna karşın bu dizin *Kutadgu Bilig*'in sözvarlığı üzerine yapılacak bundan sonraki çalışmalarda yararlı bir kaynak durumundadır.

¹⁰ Robert Dankoff ve James Kelly, *Compendium of the Turkic Dialects (Divân Lugât at-Türk)*, I-III, 1982, 1984, 1985.

¹¹ *Kutadgu Bilig, Herat Nüshası "Tıbbıbasım"*, TDK 1942.

¹² *Kutadgu Bilig, Fergana Nüshası "Tıbbıbasım"*, TDK 1943.

¹³ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, II. Çeviri*, TTK, Ankara 1959.

¹⁴ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, III. İndeks*, TKAÉ, İstanbul 1979.

R. R. Arat'ın adıyla yayınlanan K.B. dizini üzerinde duran Semih Tezcan, dizin üzerinde önemli düzeltiler yapmıştır.¹⁵ S. Tezcan bu makalesinde dizin içindeki sözcükleri, Orta Türkçe ve Eski Türkçe üzerine yayınlanmış sözlükler ve diğer eserler yardımıyla yeniden değerlendirmiştir.¹⁶ Tezcan bu düzeltisinde 350'ye yakın sözcük üzerinde durmuş ve bunları Dizin'deki sayfa numaralarını vererek sıralamıştır. Ayrıca Dizin'in düzenlenmesindeki aksaklıkları 6 grupta toplayarak bunlarla ilgili açıklayıcı bilgiler sunmuştur.

Tezcan'ın dışında Dankoff'un da bu konu üzerinde durduğunu görürüz. Dankoff R. R. Arat'ın okuyuş yanlışlarını kendince düzeltmeye çalışmıştır.¹⁷

ATABETÜ'L - HAKAYIK

Divan-ü Lügati't- Türk ve Kutadgu Bilig'den sonra orta Türkçe Dönemi'nin önemli yapıtlarından biri sayılan *Atabetü'l Hakayik*, Edib Ahmet tarafından yazılmış ve Muhammed Dad İspheşalar'a sunulmuştur. 256 beyitten oluşan eser, insanın yaşama biçimi, terbiyesi gibi konuları içeren, didaktik bir kitaptır. Eserin bugün çeşitli kitaplarda 6 nüshası vardır.¹⁸

¹⁵ Semih Tezcan, "Kutadgu Bilgi Dizini Üzerine", *T.T.K. Belleten*, C. XIV, 2 Nisan 1981, sayı 178, ss. 23-78.

¹⁶ Örneğin S. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972; *Drevnyarskiy Slovar*, Leningrad 1969.

¹⁷ Robert Dankoff, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)*, Chicago, 1983, s. 262.

¹⁸ Semerkand (Ayasofya) Nüshası (848-1444)

İstanbul (Ayasofya) Nüshası (884/1480)

İstanbul (Topkapı Sarayı) Nüshası

Ankara (Seyid Ali) Nüshası

Ankara (Maarif Kütüphanesi) Nüshası

Atabetü'l Hakayik'i ilk defa 1906'da Necib Asım tanıtmıştır.¹⁹ 1918 yılında ise I faksimile, II metin-tercüme ve izah olmak üzere eserin tamamını iki kısımda yayınlamıştır.²⁰

Reşit Rahmeti Arat da Uygur harfli nüshayı temel alarak 1951 yılında *Atabetü'l Hakayik* adlı eserini yayınlamıştır.²¹ Söz varlığı olarak bu yapının Dizin kısmını vermek mümkündür. Dizinde, nüshalarda geçen bütün sözcükler, nüsha farkları ve nüshalara müstensih tarafından ilave edilen izahlar sırayla alınmıştır. Ayrıca Türk dilinin gelişimi bakımından önemli olan bazı ekler de sıraya göre dizine alınmıştır. Sözlükte sözcük ve eklerden oluşan ortalama 1748 madde başı yer almaktadır. Madde içinde asıl metne ait olan sözcükler sadece rakamlar ile, nüsha farklarıyla izahlara ait olan ise rakamlardan önce nüshaların işaretleri ile verilmiştir.

Yukarıdaki çalışmaların dışında 1992 basımlı *Atabetü'l Hakayik*'in sunuş kısmındaki kaynaklarda görüldüğü üzere eserin söz varlığı üzerine yurtdışında da çalışmalar yapılmıştır.²²

Atabetü'l Hakayik Türk İslam Kültürünü yansıtan eserlerden birisidir. İslam dininin etkileri çok açıktır. Örneğin, konu başlıklarının tümü Arapça yazılmıştır. Yazı dilindeki Arapça ve Farsça sözcükler kimi zaman Türkçeleştirilmiş olarak kullanılsalar da *Kutadgu Bilig* diline oranla epeyce artmıştır. *Kutadgu Bilig* aruzla ve saray çevresinde yazılmasına karşın, ko-

¹⁹ N. A. Balhassan-Oghlou, "Un Texte ouïgour du XIIe siècle, *Keleti Szemle*, VII, 1906: 257-279.

²⁰ *Hibetül-Hakayik*, İstanbul 1334 (= 1918).

²¹ *Atabetü'l-Hakayik*, Ankara 1951 (19922)

²² Özbek, Kazak ve Doğu Türkistandaki yayınlar 1992 baskısına göredir (Sunuş, O. F. Sertkaya).

nu başlıklarını Türkçe yazılması, metinde çok az yabancı sözcük bulunması açısından *Divan* dilinin sadeliğini taşımaktadır. *Atabetü'l-Hakayık*'ta görülen bu yabancı sözcük artışı İslam Kültürünün Türk toplumuna gittikçe artan etkisini ortaya koymaktadır.

Atabet'ül-Hakayık üzerine yurt dışında yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır:

K. Mahmudov, "Hitabul hakayikda ayrim undaşlarining hususiyatlari", *Issledovaniya po grammatike i leksike Tyürskih Yazıkov*, Taşkent, 1965, 204-207.

Ahmad Yugnakiy, *Hibatül-Hakâyiğ*, Naşrga tayerlâvçi: K. Mahmudov, Gafur Gulâm Nâmidagi Badiiy Adabiyat Neşriyatı, Taşkent, 104 s., 1. b. 1968, 2. b. 1971.

K. Mahmudov, *Ahmad Yugnakiyning "Hibatul Hakâyiğ" asari hakida* (Kiriş, fonetika, morfologiya, tankidiy matn, transkripsiya, şarh, lugat), Üzbekistan SSR Fanlar Akademiyası, A. S. Puşkin Nâmidagi Til va Adabiyat Instituti, Üzbekistan SSR "Fan" Naşriyatı, Taşkent, 1972, 300 s.

Hemit Tömür - Tursun Eyüb, *Atebetü'l-hekâyiğ*, Uygur Helk Kilasik Adabiyatı, Milletler Naşriyatı, Pekin, 1980, 77 s. Tanıtması: Wei Cui-yi, "Gu-dai Weiwu-er wên-şian zhin-li-dê-ru-men (Eski Uygur kültürü yadigarı Hakikat kapısından giriş)". Tu-shu-pin-cie, 1980/(3).

E. Kurişcanov - B. Sagındıkov, Ahmet Yükneki, *Akikat Suyı*, Almatı, 1985.

SATIRARASI KUR'AN ÇEVİRİSİ

Doğu Türkçesi'ne ait sözlüklerden birisi de Eckmann tarafından hazırlanan

satırarası *Kur'an Tercümesi Sözlüğü*'dür.²³ Eckmann'ın hazırladığı bu sözlük, Manchester'de John Rylands Kitaplığında Arabic MSS. 25-38 işaretiyle kayıtlı yazma bir *Kur'an* nüshasına dayanmaktadır. Eckmann'ın ölümünden sonra yayınlanan bu eser Karahanlı döneminin edebi dilini göstermesi yanında *Kur'an* Tercümeleri için de değerli bir sözlüktür. Sözlükte ortalama 2943 sözcük bulunmaktadır. Her sözcüğün anlamlarının yanında kullanımlarını da gösteren örnekler vardır. Sözlük, Türkçe sözcüklerin İngilizce anlamlarıyla birlikte Arapça ve Farsça karşılıklarını da içerir.

Ryland Nüshası *Kur'an* çevirisi'ni ilk olarak A. Mingena tanıtmıştır.²⁴ Yazar daha sonra Doğu Türkçesi çevirisinin diline de değinmiş, küçük bir de sözcük listesi vermiştir.²⁵

23 János Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Budapest 1976.

24 A. Mingana, "An old Turki Manuscript of the Koran", *The Moslem World*, V (1915): 391-398.

25 A. Mingana, *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Rylands Library Manchester*, Manchester 1954, s.27-30.